

УДК 343.1(091)

Б. Р. Стецюк

Зміни в судочинстві підросійської України в першій половині XIX ст.

Досліджено основні аспекти реорганізації судочинства в Україні, виділено загальне і особливе, характерне для цього процесу.

Після ліквідації Гетьманщини, Запорозької Січі та приєднання Правобережної України до Росії починається процес інкорпорації українського судочинства в російське. Вихідною точкою в ньому можна вважати 1782 р., коли в підросійській Україні було введено суди відповідно до катерининського «Учреждения о губерниях» 1775 р. [1, с. 169].

Згідно з Указом від 9 вересня 1801 р. до місцевої системи судових установ були внесені певні зміни [2]. Зокрема, була звужена компетенція відновленої Кримінальної палати. Їй ставилося в обов'язок посилати на затвердження губернатора рішення з усіх кримінальних і слідчих справ, що надходили на ревізію [3].

У випадках незгоди з вирішенням Палати справа надходила на ревізію Сенату. Кримінальна палата зобов'язувалася вносити на ревізію Сенату до виконання вироків наступні категорії справ: 1) справи, що передбачали для підсудних покарання у вигляді страти або позбавлення честі; 2) справи зі звинувачення дворян і чиновників у вбивстві, навіть у випадках визнання їх невинними [4, с. 15]. Одночасно з цим указувалося на необхідність поліпшення судочинства (Указ від 25 серпня 1801 р.). Проте Олександр I вважав, що вирішення проблеми державного управління полягає перш за все в посиленні і вдосконаленні органів виконавчої влади [5, с. 62]. На думку М. М. Сперанського, причиною незадовільного функціонування судової системи були не погані закони, а низький професійний рівень і моральна неохайність суддів і суддівських чиновників. Але створити широку групу освічених і моральних юристів у короткі терміни не можна. Тому реформа судочинства, уважав М. М. Сперанський, повинна початися тільки після загальноадміністративних реформ і реформи системи освіти, у тому числі й правової [6, с. 183].

Але певна реорганізація зачепила і судову систему. Згідно з Маніфестом від 8 вересня 1802 р. управління судовим відомством було доручено міністрові юстиції. Міністр юстиції суміщав обов'язки глави судового відомства і генерал-прокурора, який очолював нагляд, що пояснювалося прагненням влади підсилити апарат примусу і судових репресій [7, с. 386].

У результаті реформа судочинства була цілком поставлена в залежність від проведення загальної адміністративної реформи.

1 січня 1810 р. була відкрита зреформована Державна рада. Таким чином, встановлювався твердий порядок законодавства: 1) Рада розглядає нові закони за усіма галузями управління; 2) лише вона їх розглядає; 3) жоден розглянутий нею закон не набуває чинності без затвердження верховної влади. Цим виявляється двоєке значення Ради – законодавче і об'єднуваче: вона, по-перше, обговорювала законодавчі питання, що виникали у всіх галузях управління; по-друге, об'єднувала діяльність всіх цих галузей, спрямовуючи їх в одному напрямку. У Раді головував сам цар, який призначав і членів ради (35 осіб). Рада складалася із загальних зборів і чотирьох департаментів – законодавчого, справ військових, цивільних і духовних та державної економіки. Але врешті-решт із трьох гілок вищого управління – законодавчої, виконавчої та судової – були реформовані тільки дві перші; третьої реформа не торкнулася. Губернське управління теж не було перетворене [8]. Проте ці спроби реформ викликали незадоволення певної частини суспільства. Граф Ф. В. Ростопчин згадував, що ім'я М. М. Сперанського дворяни і обдурений ними люд ставили «поряд з ім'ям Мазепи» і строчили на нього доноси царю як на зрадника [9, с. 24]. Очевидно, для того щоб ніякого «мазепництва» в Україні не було, судочинство тут у 1828–1829 рр. перевели на російську мову. Завершальними актами стали припинення дії місцевого права, організація всієї діяльності судів України винятково на основі загальноросійських законів. Відмінність полягала в тому, що в Україні судді призначалися, а в Росії – обиралися [10, с. 315].

Судова система в першій половині XIX ст. ускладнювалася ще наявністю, окрім загальних судів, ряду спеціальних судів: духовні, комерційні суди, гірські і межові контори і, нарешті, суди військові. Особливо великий розвиток отримали суди військові у формі військово-судових комісій. На це вплинула і недовіра уряду до загальних судів з їх тяганиною; але головним мотивом передання справ у військово-судові комісії було бажання уряду посилити покарання за різні злочини шляхом застосування до обвинувачених «законів військового часу». Серед численних тимчасових комісій і комітетів, що створювалися в 30-ті рр. XIX ст. в Правобережній Україні, переважали ті, які мали каральні функції. Слідчі комісії над учасниками Листопадового повстання 1830 р. та губернські ревізійні щодо дворянських привілеїв, торгові, ліквідаційні, люстраційні, а також генерал-губернаторство доповнювали і поглиблювали діяльність традиційних губернських установ. Ще донедавна існуючі судові та адміністративні установи та посади, яких не було у велико-

російських губерніях, та ті, що нагадували польську державну традицію, припиняли свою діяльність, зокрема головні, гродські, земські, повітові, підкоморські суди, а повноваження підкоморіїв, коморників, хорунжих, возних і регентів передавалися новостворюваним межовим, повітовим і земським судам. Ще вчора виборні посади земських справників і засідателів земських судів займали призначувані урядом чиновники, яким, як і городничим та поліцмейстерам, подвоювався розмір жалування [11]. Вони діяли вже на основі російського законодавства, а невдовзі було відмінено і чинність Литовського статуту. Суттєві зміни вносилися в суди вищої категорії – кримінальні та цивільні судові палати, які відновлювались з 1831 р. та набували ролі вищої інстанції для повітових судів, міських магістратів і ратуш. Введений Катериною II усестановий принцип діяльності було переглянуто з урахуванням місцевої соціоетнічної строкатості. Замість засідателів від купецького стану, який тут складався переважно з євреїв, вводилася посада засідателя від уряду. Виняток становила Київська палата карного та цивільного суду, у якій зберігався російський зразок за умови, що купці будуть православного віросповідання [12].

Звід законів Російської імперії (1832 р.) замінив як Уложення Олексія Михайловича, так і все наступне некодифіковане законодавство. Але відділення кримінально-процесуальних законів від кримінальних тільки почалося в першому виданні Зведення. Його том 15 носив найменування «Зведення законів кримінальних». Книга 1 містила закони «Про злочини і покарання взагалі». Книга 2 цього тому містила закони «Про судочинство за злочинами». Вона була безпосереднім продовженням книги першої і навіть не мала самостійної нумерації статей, починаючись із ст. 766. У процесі становлення єдиної правової системи на всій території Російської імперії на Україну в 1840–1842 рр. було поширено загальноімперське кримінальне законодавство. Разом з тим при підготовці другого видання «Свода законів Российской империи» у 1842 р. було затверджено до включення в 10-й том Зводу ряд норм «Свода законів западных губерний» для застосування їх тільки у Чернігівській та Полтавській губерніях [9, с. 318].

Провадження кримінальних справ ділилося за Зведенням на три стадії: слідство, суд і виконання. Слідство поділялося на попереднє і формальне. Завданням попереднього слідства було встановити, чи дійсно мала місце подія, що містила в собі ознаки злочину, і привести до відома всі обставини, що вказують на таке діяння. Другою стадією було формальне слідство. Російський теоретик кримінального процесу Я. І. Баршев давав таке визначення цієї стадії. Формальне слідство «є об'єм всіх дій

слідчого, які спрямовані проти відомої особи, поставленої в стан звинувачення унаслідок відомого злочину, щоб мати можливість остаточно вирішити, чи дійсно і в якому вигляді і ступені вчинила вона даний злочин і чи заслуговує вона покарання» [12, с. 135].

На підставі численних свідочств сучасників, зокрема крупних судових і прокурорських працівників, а також даних окремих справ про зловживання чинів поліції, що дійшли до суду, А. Ф. Коні так характеризував поліцейське слідство: «Не-свідоме свавілля, легковажне позбавлення волі, марне проведення обшуків, відсутність ясної свідомості про дійсний склад злочину, невмілість і нерідко бажання «погодуватися», «вислужитися» або «відзначитися» були характерними ознаками проведення таких слідств, причому з огляду на те, що власне визнання обвинуваченого вважалося законом за «кращий доказ всього світу», бували випадки добування його катуваннями і прийомами замаскованих тортур» [13, с. 55].

За офіційними статистичними даними, величезна більшість кримінальних справ у дореформених судах закінчувалася залиценням у підозрі [14, с. 742]. За вироками, цілком правильними з формальної точки зору, тобто побудованими за встановленими законом оцінками, вірніше, підрахунком доказів, скрізь ховалася сама волаюча неправда, яка «звалилася всією своєю тяжкістю на безневинного і вигідна для тих винних, які, незважаючи на масу непрямих доказів, були зухвалі і тверді у відмові» [15, с. 55]. У кінці 20-х рр. XIX ст. у судах знаходилося 2 млн справ, за якими у в'язницях знаходилося 127 тис. осіб [16, с. 241].

Роль губернатора відносно правосуддя у відновленій судовій системі ще більше посилилася, що підтверджується змістом Загального наказу цивільним губернаторам, затвердженим 3 червня 1837 р., який розвивав і доповнював відповідні положення катерининських Установ про компетенцію начальника губернії. Крім того, губернатор отримав право порушення кримінальних справ за матеріалами поліцейських донесень.

У його функції входив нагляд за судовим слідством і за провадженням справ у судових органах. Губернатор міг втручатися в розгляд справи на будь-якій стадії в тих випадках, коли «упевниться в упередженому і взагалі чого-небудь несправедливому проведенні кримінального слідства». У кінці 40-х рр. XIX ст., за даними III відділення, лише троє з 50 губернаторів Європейської Росії не брали хабарів: Київський губернатор М. Є. Писарев, що володів величезним особистим статком, колишній декабрист і Таврійський губернатор О. М. Муравйов та Ковенський губернатор О. О. Радіщев, син знаменитого О. М. Радіщева [5, с. 11].

У Правобережних губерніях реорганізували і місцеву поліцію. Київський генерал-губернатор скористався з «Інструкції сотському з товаришами» від 19 грудня 1774 р., згідно з якою поліційні посади формувалися з виборних від селянських громад [17, с. 445]. Повіті поділялися на дільниці з наглядачами, у села на кожні 50 дворів вводилися п'ятидесяцькі з відставних чиновників і унтер-офіцерів та солдатів із жалуванням. За згодою Миколи I в газетах було оголошено про бажаний переїзд відставників для обіймання поліційних посад. Унаслідок цього в Південно-Західний край наїхали ті чиновники, від непрофесійних послуг яких відмовилися у внутрішніх губерніях та які сподівалися на перспективу кар'єрного росту. Збіднілі, вони менш за все переймалися державними справами, натомість дбали про швидке особисте збагачення [18, с. 431-432]. Відомий правник О. В. Кістяківський, зауважуючи особливу поведінку правобережного чиновника, писав: «Жадібне, звикле до свавілля чиновництво, стояло стіною між монархом і народом» [19, с. 224]. Подільський та волинський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков наказав посадити поліцію на коней, надавши їй необхідної мобільності. Миська поліція запроваджувалась за російським зразком, виписаним «Статутом благочинія або поліцейським»: виборних членів магістратів із купців і міщан дозволено було зараховувати в дворянство, із якого формувалася управлінська ланка поліцією в містах [20, с. 148]. Генерал-губернатору були підпорядковані і повітові стряпчі, що займалися захистом у кримінальних справах, і які в інших губерніях звільнялися з посад Сенатом за поданням губернського прокурора та міністра юстиції. Тут їх постійно переміщали з одного повіту в інший, аби вони не встигли завести зв'язків із місцевою елітою [21]. Суддями, як правило, ставали дворяни; це була нагорода за військову службу. Не маючи суддівського досвіду, а також інтересу до правосуддя, вони мало займалися справами, залишаючи фактичне здійснення своїх функцій армії дрібних чиновників. Останні прославили себе умінням змусити закон служити сильним світу цього. Таким чином, правова адміністрація була розколота: з одного боку – судді, наділені владою і відповідальністю, з іншого – чиновники, що володіють професійними знаннями і досвідом [22, с. 369].

Отже, у першій половині XIX ст. судочинство в Наддніпрянській Україні інкорпоровалося в загальноросійське. Зміна правових норм йшла поволі і поступово, істотно не зачіпаючи ту правову систему, що склалася в епоху абсолютизму. Влада і не потребувала суттєвої модернізації. Вона лише прагнула зміцнити вже існуючі засади феодально-кріпосницького ладу, окремими спробами згладжуючи прояви кризи, що почалася.

Список літератури: 1. Российское законодательство X–XX веков : тексты и коммент. : в 9 т. Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма / под общ. ред. О. И. Чистякова ; отв. ред. Е. И. Индова. – М. : Юрид. лит., 1987. – 527 с. 2. Полное Собрание законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленное (ПЗС). – Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXVI. – № 2004. 3. ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20745. 4. Ефремова Н. Н. Судостроительство России в XVIII – первой половине XIX вв. (историко-правовое исследование) : [монография] / Н. Н. Ефремова. – М. : Наука, 1993. – 423 с. 5. Хартли Джанет М. Александр I : пер. с англ. / Джанет М. Хартли. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 320 с. 6. Уортман Р. С. Властители и судии: развитие правового сознания в императорской России / Р. С. Уортман. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 520 с. 7. Кутафин О. Е. Судебная власть в России: история, документы : в 6 т. Т. 6 / О. Е. Кутафин, В. М. Лебедев, Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль, 2003. – 893 с. 8. Сперанский Михаил Михайлович и его реформы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.abc-people.com/typework/history/hist-n-12.htm>. 9. Троицкий Н. А. Россия в XIX веке : курс лекций / Н. А. Троицкий. – М. : Высш. шк., 1997. – 431 с. 10. Історія держави і права України : [підруч. для юрид. вищ. навч. закладів і фак.] ; Ч. 1 / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.] ; за ред. акад. АПрН України А. Й. Рогожина. – Х. : Основа, 1993. – 432 с. 11. ПСЗ-1. – Т. 6, отд. 2. – № 4869, 4894. 12. ПСЗ-1. – Т. 11, отд. 1. – № 9226. 12. Баршев Я. И. Основания уголовного судопроизводства / Я. И. Баршев. – СПб., 1841. – 324 с. 13. Кони А. Ф. Введение к «Систематическому комментарию Устава уголовного судопроизводства». Вып. 1 / А. Ф. Кони ; под ред. М. Н. Гернета. – М., 1915. – 386 с. 14. Чельцов-Бебутов М. А. Курс уголовно-процессуального права: очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах / М. А. Чельцов-Бебутов. – СПб. : Ревенна ; Альфа, 1995. – 846 с. 15. Чубинский М. П. Судебная реформа // История России в XIX веке. Эпоха реформ / М. П. Чубинский. – М. : Центрполиграф, 2001. – 524 с. 16. Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. Т. 5. Курс русской истории. Ч. 5 / В. О. Ключевский ; под ред. В. Л. Янина ; послесл. и коммент. составили В. А. Александров, В. Г. Зими́на. – М. : Мысль, 1989. – 476 с. 17. Мадариага де И. Россия в эпоху Екатерины Великой / И. де Мадариага. – М. : Новое литературное обозрение, 2002. – 976 с. 18. Воропонов Ф. Крестьянская реформа / Ф. Воропонов // Вестник Европы. – 1900. – Кн. 11. – С. 431–432. 19. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885) : у 2 т. Т. 2. 1880–1885 / О. Ф. Кістяківський ; упор. В. С. Шандра (ст. упор.), М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К. : Наук. думка, 1995. – 436 с. 20. Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) / В. С. Шандра // Український історичний журнал. – 2007. – № 2 (473). – С. 143–158. 21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 789 а, спр. 169, арк. 6. 22. Амплеева Т. Ю. История уголовного судопроизводства в России (IX–XIX вв.) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Татьяна Юрьевна Амплеева. – М., 2009. – 457 с.

Надійшла до редколегії 09.06.2011

Исследованы основные аспекты реорганизации судопроизводства в Украине, выделено общее и особенное, характерное для этого процесса.

The main aspects of reorganization of the legal proceeding in Ukraine are researched, the general and special, typical for this process is singled out.